

Софія Боньковська

МАНДРІВНІ КОВАЛІ

Незвичиний спосіб життя і побуту, загадкова мова, милозвучні й палкі мелодії циган завжди привертали увагу не лише місцевого населення, серед якого вони мандрували, а й учених — мовознавців, істориків, етнографів. Та особливої слави поміж людей зажили циганські ковалі.

Окремих досліджень з циганського ковальства на Україні немає. Вкрай скупи дані щодо цього знаходимо в роботах М. Зубрицького [Зубрицький 1910], В. Шухевича [Шухевич 1901], М. Плохинського [Плохинский 1890], Ч. П'єткевича [Pietkiewicz 1928] та ін.

У 1931 р. побачила світ монографія індолога, академіка О. Баранникова "Українські цигани" — наслідок багаторічного вивчення діалектів українських циган, їхнього життя і культури. У цій праці автор стверджує, що ковальство — дуже давній циганський промисел, який в давні часи мав для них величезне значення [Баранников 1931, 51].

Циганську мову вивчав романіст М. Сергієвський. У співпраці з О. Баранниковим у 1938 р. був випущений "Цигансько-російський словник", в якому зафіксовано й ковальську термінологію [Баранников, Сергієвський 1938].

Ю. Друц та О. Гесслер зібрали й видали казки та пісні осілих і кочових циган, де часто оспівується їхній улюбленець — підкутий сірий кінь:

Для сірого готові
Із клеймами підкови,
Задні — із золота,
Передні — із срібла.

[Друц, Гесслер. 1985, 412]

Поширення ковальського промислу серед циган дослідники відзначають майже в усіх країнах де мешкає цей народ: у Білорусі — Зем. Дауг'яла [Дауг'яла 1926] і Ч. П'єткевич [Pietkiewicz 1928]; Польщі — Й. Фіцовський [Ficowski 1965], Л. Мруз [Mróz 1978, 15—35], Я. Дєпчинська [Dępczyńska 1978, 55—68]; Словаччині — Е. Горватова [Horvátová 1964]; Болгарії — А. Бартош [Bartosz 1978, 206—207]; Угорщині — Б. Ференц [Ferenc 1978, 198]; Італії — Е. Кобас Пуенте [Кобас Пуенте 1984, 8—10] та М. Томка [Томка 1984, 15—17]; в Росії В. Владикін [Владыкин 1969], Л. Моночарова [Моночарова 1964] і М. Салманович [Салманович 1966], Середній Азії — П. Снесарев і А. Троїцька [Снесарев, Троицкая 1963], у Вірменії — В. Папазьян [Папазян 1901] та багато інших.

Певних історичних свідчень про те, коли цигани прийшли в Україну, поки не виявлено. Вважається, що на Поліссі вони, мігруючи на схід з Центральної Європи, почали селитися ще в XIV—XV ст. А вже 1501 р. литовський великий князь Олександр надає привілей циганам Гродненської губернії, які "торгують і волочаться", на підставі їхніх "стародавніх прав" [Kolberg 1968, 44]. М. Плохинський зазначає, що циган бачили на Волині у 1501 році, а до кінця XVI ст., на думку автора, вони вже кочували по всій Малоросії [Плохинский 1890, 99]. Французький історик Франсуа де Во де Фонтє стверджує, що на початку XVI ст. певні гурти циган мігрували з Польщі в Україну [де Во де Фонтє 1984, 7]. Самі ж цигани рішуче заявляють: "Живемо тут давно, з дідів і прадідів" [Баранников 1931, 10]. Багатівкові стосунки між циганами та українцями підтверджуються лінгвістичними даними. Тільки внаслідок тривалого спілкування в циганській мові поряд із "фауро" могло з'явитися слово з таким самим значенням — "коваль", від українсько-го *коваль* [Баранников, Сергієвський 1938, 61].

Гаулія — *лохари* — "мандрівні ковальських справ майстри" — одна з кочових груп індійських циган, особливо шанованих у себе на батьківщині, після вторгнення

в Індію мусульманських завойовників наприкінці X — на початку XI ст. змушені були стати бродячими ремісниками, а згодом мігрувати з Індії у пошуках роботи і їжі [Вентцель 1964, 34; Цыгане..., 608]. Про те, що ковальство — одне з найважливіших циганських ремесел, свідчить його стара циганська назва “буті”, що означає конкретну роботу у працю взагалі [Баранніков 1931, 20; 1933, 8].

Поняття “циган” у значенні “коваль” здавна побутувало в лексиці сільського населення. Як зазначає М. Плохинський “у мові народу прикметники “циганський” і “ковальський” рівноцінні” [Плохинский 1890, 106]. “При дорозі є в кожному селі кузня, де циган [тобто коваль. — С. Б.] кує коні, мудрує коло воза і т. п.” — пише на початку нашого століття відомий дослідник гуцульського села В. Шухевич [Шухевич 1901, 114].

Хоча селяни в своєму господарстві не могли обійтися без сокири, цвяхів, серпа й ножа, кузні у глухих та малих селах були майже відсутні: “...якщо руда не була під руками і якщо її добування і обробка коштували значно дорожче від купівельного заліза, то кузня не часто зустрічалася в селі” [Любомиров 1947, 483]. Тому селяни мусили вирушати за цими необхідними речами досить далеко, в місце, де виплавляли й кували залізо — на “рудні”. Або ж купувати необхідні знаряддя на базарах у найближчих містах та містечках. Такі подорожі відривали їх від основної роботи в лісі чи в полі, а в негоду ставали неможливими через бездоріжжя. Та й не маючи вільних коштів при веденні натурального господарства, кріпосні і навіть вільні селяни неспроможні були оплачувати товар грішми. Для них вигіднішим був натуральний обмін, який і здійснювався через циган-ковалів.

Ведучи кочове життя, цигани, аби вижити, пристосовувалися до потреб того народу, серед якого знаходили притулок і засоби до існування. Залежно від місцевих потреб, цигани займалися плетінням з лози, котлярством, теслярством та іншими промислами. Але всюди потрібні були ковалі, тому “цигана” чекали в кожному селі: “Циган-коваль приїжджав з сім’єю, розбивав намет на вигоні, влаштовував свою переносну кузню, енергійно і сумлінно кував, виконуючи всілякі замовлення... (його) добре харчували. По задоволенні потреб вирушав далі, добре обдарований, залишивши по собі настільки гарні спомини, що збереглися вони дотепер, і про хорошого коваля говорять: наш коваль як циган. Добре зроблений серп називають “циганським” [Pietkiewicz 1928, 276].

З середини XVII ст. поступово заселяється “дикє поле”. Разом з переселенцями з Правобережної України та Гетьманщини на Слобожанщину мігрували й невеликі групи циган [Таранушенко 1928, 2]. У степовій частині України невеличкі пересувні циганські кузні обслуговували чумаків, шлях яких часто пролягав далеко поза селами: ремонтували обіддя і ярма, гострили сокири, ножі тощо [Нес-теренко 1959, 120].

Зимою, як правило, цигани таборилися на околицях міст і містечок, а з настанням тепла вирушали в мандри по хуторах і селах, віддалених від ремісничих центрів та основних шляхів. Так, поступово, вироблялися сталі маршрути окремих родин, які щороку, в один і той самий час заїжджали в знайомі вже села. Старожили с. Високе на Львівщині розповідали, що до них щороку перед косовицею найжджав циган із своєю “жемороддю” [численною сім’єю. — С. Б.] і “направляв” усяке “залізаччя”: відковував і гартував вищерблені сокири, приладнував відірвані вушка до мотик, із “злизаної” коси робив ножі й серпи, ремонтував плуги, “нютував ринки” (заливав оловом діри в металевому посуді) тощо. Бувало, що селяни замовляли в нього серпи з “циганського” заліза, бо “...доброго сорту сталь циган завжди привозив із собою”. Очевидно, сталеві й залізні заготовки цигани закуповували на міському ринку чи в руднях.

У районах, де вистачало заліза, цигани користувалися ним. Так, у село Кисаянка на Дніпропетровщині часто приїжджав циган-коваль із сім’єю, влаштовував кузню на толоці і кував, використовуючи вугілля і залізо замовника [Архів 1, 7]. Хоч у селі тоді було дев’ять кузень, вистачало роботи й для цигана, бо Катеринославщина кінця XIX — початку XX ст. мала вже розвинену металургію:



“... вночі у всіх напрямках видніються заграви від доменних печей, які плавлять руду”, — писав у етнографічному нарисі В. О. Бабенко. Тут селяни для обробітку ґрунту повсюдно застосовували залізні плуги, борони, косарки, в той час як на Полтавщині й Харківщині ще були в ходу дерев'яні рала, плуги й борони [Бабенко 1905, 66, 68, 82].

До ковальського ремесла активно залучалися члени циганської родини. За давньою традицією секрети батьківської справи переймали сини. Частим помічником при ковадлі була дружина майстра. Циганка роздувала міхом вогонь у горні, який влаштовувався просто неба, виконувала підручні роботи і навіть, за відсутності синів, біла важким молотом. Аналогічну організацію праці циганської ковальської сім'ї відзначає Естебан Кобас Пуенте, досліджуючи побут і промисли північно-італійських циган “сінті”.

Багато дослідників циганського життя не раз відзначають просте ковальське начиння. “В одному куті ... лежали ковальські прилади: міх, ковадло і молоти на маленькій візку”, — пише в новелі “Цигани” Іван Франко [Франко 1978, 50/16, 158].

Невеликі ковальські міхи “пишото” цигани шили з кінської або козячої шкіри, оскільки кінь і коза були нерозлучними супутниками їхніх мандрів.

І донині циганські ковалі групи сінті користуються примітивним кубічним ковадлом, яке формою нагадує житло богині достатку Лакшмі [Кобас Пуенте 1984, 10]. Звичайно, на такому ковадлі важко робити предмети складної форми. Тому лише дивуєшся спритності й вправності цигана-ковалю, який виковував на ній, скажімо, підкови.

Відсутність зварювання заліза й сталі в циганській ковальській практиці, — одного з найскладніших технологічних процесів, засвідчує дослідник закарпатського села Ф. М. Потушняк; він зазначає, що в залізних череслах й лемешах, виготовлених місцевими ковалями “до вістря чересла інколи приковувалася широка сталева стрічка, ... а в плугах, зроблених ковалями-циганами, цієї стрічки немає [Потушняк 1957, 220].

Хоча циганські ковалі постійно контактували з місцевим населенням, їхня виробнича техніка залишалася на тому ж рівні: “... в більш або менш примітивній формі вони (міхи — *Б. С.*) утримувалися тільки в мандрівних циган, бо вони ще дотримуються свого традиційного ремесла”, — пише на початку нашого століття відомий український дослідник-етнограф Ф. Вовк [Волков 1916, 1, 486].

Своїми простими інструментами цигани-ковалі задовольняли не тільки потреби одноплемінників: виготовляли ножі “чюрі”, сокири “товер”, виковували залізні елементи до фургонів, вухналі й підкови “петало”, підковували і лікували коней, а й обслуговували віддалені хутори й села.

Крім виготовлення звичайних знарядь праці, ремонту та лагодження посуду цигани, наприклад, в Карпатах робили дримби. Дримба — підковоподібний губний музичний інструмент, який на Гуцульщині ще називали “варганом”, на Лемківщині — “органом”, а на Закарпатті — “доромбою”. Кували їх на ярмарку і на очах замовника з білого шматочка криці з'являвся невеличкий інструмент “дивного звучання” [Білинський 1985, 10].

Часто цигани-ковалі, виходячи з конкретних потреб краю, ставали посередниками в розповсюдженні “фабричних” залізних виробів. Відомо, що на місцевих руднях у Галичині до середини XIX ст. не виготовляли кіс [Карпинець 1937, 155]. Очевидно, за таких обставин для багатьох селян, особливо віддалених районів, коса була вкрай дефіцитним знаряддям. Так само відомо, що українські й “мандрівні” ремісники, найвірогідніше цигани, із Закарпаття в Галичину і навіть в Правобережну Україну завозили коси. Інші ремісники — “дротярі” — продавали сільським жителям дріт, цвяхи та інші дрібні металеві вироби [Коломиєц 1959, 98, 106, 108]. Серед них могли бути як українські цигани, так і молдавські, угорські чи румунські, які в пошуках засобів до існування мігрували в Україну [Баранніков 1931, 13, 20].



У кінці XVIII — на початку XIX ст. на місцевому ринку в значній кількості з'являється порівняно дешеве залізо і металеві вироби, які надходять у Галичину з доменних і металообробних заводів Угорщини, Німеччини та Польщі [Кісь 1968, 62], а на Східну Україну — з московських, тульських і калузько-орловських заводів [Любоміров 1947, 499].

З середини XIX ст. інтенсивно освоюються Донецький, Криворізький і Керченський басейни на півдні України, що спричиняє бурхливий розвиток місцевого ковальського промислу. З покращенням шляхів сполучення, будівництвом залізниць розширюється внутрішній ринок, що сприяє не тільки розповсюдженню металевих виробів, а й інтенсивному розвитку сільського ковальства в Україні. У великих селах діють по дві, три, а то й більше кузень. Наприклад, в сімдесятих роках XIX ст. в селі Мачуха на Полтавщині було шість кузень [Нестеренко 1959, 120]. Сільське населення починають обслуговувати висококваліфіковані майстри, навчені ковальської справи у цехових майстрів з найближчих міст і містечок. Їхні кузні обладнані інструментами, які дозволяють виконувати ще й слюсарські, бляхарські та інші роботи, пов'язані з металообробкою. Безперечно, за таких умов ареал обслуговування для циган-ковалів різко звужується. В XIX ст. ковальство втрачає значення в житті українських мандрівних циган, це відзначає О. П. Баранников [Баранников 1931, 20].

Водночас в окремих бідніших і віддалених селах існували кузні, в яких працювали найняті громадою ковалі, серед них і ремісники, які з занепадом цехового виробництва втрачали заробіток у місті: колишні ковалі-кріпаки, які, як правило, залишалися без ковальського верстата, і, звичайно ж, цигани-ковалі, що теж опинилися не в кращому становищі. З часом деякі циганські ковальські сім'ї осідають у цих селах. О. П. Баранников, один з небагатьох вітчизняних циганологів, який не тільки досконало знав мову й діалекти осілих і кочових циган України, а й історію народу, зазначає, що українські цигани одні з перших почали вести осіле життя. І першими — це стверджують майже всі дослідники циганської культури в різних країнах світу — були цигани-ремісники, найчастіше ковалі. Очевидно, в Україні цьому певною мірою сприяли українці-хлібороби, для яких цигани-ковалі були необхідними і бажаними фахівцями. Але це пояснюється також доброзичливим ставленням до них: "Малоруське населення до циган ставилося без усякої ворожнечі і ненависті — гумористичне і добродушне підсміювання над їх неприступним життям", — пише в розвідці про циган старої України М. Плохинський [Плохинский 1890, 106]. Мабуть, недарма в одній циганській пісні співається:

Ай да мама родная,
Ай да, Украина
Хлебородная!

[Друц, Гесслер 1985, 454]

Зате в багатьох країнах гірка доля вигнанців століттями гнала циган. Їх виганяли з міст, перетворювали на рабів і кріпаків, а то й просто знищували. Так, в Іспанії циган переслідувала інквізиція, і в 1592 р. в Естремадурі багато з них загинуло жорстокою смертю [Кун, 502]. У 1633 р. в цій же країні їм заборонили називатися циганами і користуватися рідною мовою [Вагнер 1903, 307]. Німецькі закони XVI ст. вимагали дорослих циган вбивати, а жінкам і хлопцям до вісімнадцяти років відрізувати вуха, катувати і виганяти з країни [Владикін 1969, 207]. У 1759 р. імператриця Єлизавета під страхом "жорстокого покарання" заборонила в'їзд циган до Російської імперії [Вагнер 1903, 307]. Про те, що в деяких країнах цигани були поза законом, свідчить старий афоризм басків: "вбити цигана пострілом з карабіна — справа настільки ж законна, як убити вовка чи лисицю" [Плохинский 1890, 97]. Лише в Угорщині, як зазначає Ю. Вагнер, до циган ставилися досить поблажливо [Вагнер 1903, 307]. Свого дослідника ще чекає питання про страшний геноцид циганського народу під час фашистської окупації Європи та червоного



терору в колишньому СРСР. Через багатомісячні утиски цигани провадили замкнутий триб життя і контактували з населенням тільки у виняткових випадках, коли треба було вижити. Безперечно, за таких умов ковалі могли передавати лише ті навички, які успадкували від своїх предків. Оскільки цигани рідко затримувалися на одному місці, їх контакти з населенням були нетривалі. Заняття ковальством мало сезонний, періодичний характер, що негативно позначалося на вдосконаленні навичок і прийомів циганського коваля. Так що невисокий рівень ковальської технології зумовлювався об'єктивними причинами.

Українці, самі упродовж століть підневільний народ, певно швидше підсвідомо аніж усвідомлено, із співчуттям ставилися до “тяжкої волі” мандрівних циган. Тож не дивно, що кілька років досліджуючи діалекти циганської мови, академік О. Баранніков на початку тридцятих років писав: “...незалежно від адміністративно-політичних меж Радянської України, українські цигани живуть скрізь, де живуть українці...”. В 20-ті роки вони проживали по всій території України і поза її межами — південній частині Курської та Воронежської тоді губерній, а також на Кубані [Баранніков 1931, 5].

Цигани-ковалі з сім'ями селилися, як правило, на околицях міст і містечок, тобто там, де легше було прожити. Так, в Ізюмі вони проживали, мабуть, ще в другій половині XVIII ст., бо вже тоді там був окремий циганський цвинтар. Майже одночасно вони оселилися в Слов'янську і дещо згодом в інших містах [Баранніков 1931, 5]. У вісімдесятих роках XVIII ст. в Слабинській сотні проживало п'ять сімей, “чотири з них займалися ковальським промислом” [Плохинський 1890, 106]. У середині XIX ст. циганське поселення з'явилося на пустирях Високого Замку у Львові: “Цей мандрівний народ тримався тут кільканадцять літ, позакладав собі доми і кузні, де виробляли підкови та цвяхи для міських бляхарів... Пам'яткою минулого довгі літа була порожня кузня та криниця” [Крип'якевич 1932, 93]. Невеликі гурти циган-ремісників поселилися в багатьох містах і селах Закарпаття [Коломиец 1959, 60]. Старші люди в с. Бордавське біля Виногорова розповідали, що неподалік, у селі Локоть ще за їхньої пам'яті ковалював циган Гога. Слава про його майстерність й дотепер живе в навколишніх селах. У Великих Копанах, теж на Закарпатті, була велика кузня, в якій “циган” кував коней, клепавав коси, робив серпи і сам “від початку і до кінця” виготовляв сани: сунув деревину, гнув полози, конструював та обковував їх залізом [Архів 3, 19—21].

На Гуцульщині в с. Білоберезка довгі роки жив і працював циган-коваль Юрій Павлюк. Мав свою кузню, де кував підкови й сокири, сапи і свердла, наzubлював серпи, гострив ножі, підковував коней і всіляко допомагав людям. Для місцевих жителів настільки однозначні поняття циган і коваль, що на запитання автора, чи жили в селі цигани і чи був серед них коваль, здивовано перепитували: “Як не був циган ковалем!?” [Архів 4, 26].

У двадцятих роках в с. Березоточа на Полтавщині поселилися цигани, які тривалий час ковалювали. Осів тут і до кінця свого життя сумлінно працював у невеликій земляній кузні над річкою Дмитро Талалай із дружиною, що допомагала йому. Любив циган кувати вухналі (цвяхи для підковування коней) і не проминав повторювати, що бере плату не за вухналь, а за витрачений час. Збереглася про майстра добра пам'ять і мідна пластина-тавро з його ім'ям та прізвищем [Архів 1, 10, 14].

В с. Саджавка Надвірнянського району на Івано-Франківщині й досі славно ковалює циган Павло Борейчук: він перейняв ремесло від батька, а той — від свого діда. Поселилася сім'я в селі у 1904 р. Дід і батько працювали у власній невеличкій кузні, а Павлові довелося за колективізації перейти до колгоспу. Будучи, як кажуть односельці, ковалями від Бога, Борейчуки зажили слави добрими, легкими в роботі плугами. Старі господарі пригадують, що то були “плуги, які [при оранці — С. Б.] можна було одною рукою тримати”. Наймолодший з них, уже немолодий Павло, крім звичної ковальської роботи виготовляє особливі борони, що не тільки розбивають грудку, а й майже повністю вибирають пирій з поля. Для



цього майстер на чотирьох гранях звужених донизу і загострених “пальців” (зубів) вирубє і ледь загинає зазублини, звернуті кінцями догори, а самі пальці розміщує на бороні в шаховому порядку. Тепер циган Павло Борейчук збудував власну дерев'яну кузню і користується власноручно виготовленими інструментами та старим циганським міхом, ще зшитим його батьком. “Кує” циган коні, обковує вози, робить серпи на ліву й праву руку, ладнає все, що потребує “направи”. Шанують в селі майстра і як можуть допомагають у роботі: чи то міх качати, чи то молотом бити. І є в старого коваля свій, оспіваний у циганському фольклорі “сивий”:

І крикнув Вайда,
Крикнув на робітників:
Подайте мені сивого коня
І уздечку срібную
І повода шовкового...

[Баранніков 1931, 43]¹

Цигани-ковалі, народ артистичний від природи, не просто виготовляли добротні речі. Як розповідала одна бабуся із с. Відричка на Рахівщині (Закарпаття), кували вони завжди “з якоюсь вигадкою”. Наприклад, старий, майже беззубий серп, який досі зберігався на господарстві як пам'ять про її молоді літа (серп замовили спеціально для молодої жниці в місцевого цигана), оздоблений вигнутою гілкою у вигляді “сосонки”. Ближче до руків'я висічені зубики, вже майже стерті, букви його імені. Кожен серп майстер прикрашав по-різному: “зірочками”, “квітточками”, “кривульками” та іншими нескладними орнаментальними мотивами.

Відомо, що й на Поліссі, Поділлі та в інших місцевостях цигани кували надмогильні хрести, огорожі та інші художньо оздоблені ковані вироби. Певно, глибше вивчення теми дозволить в майбутньому повніше висвітлити та проаналізувати циганське ковальське мистецтво.

Отже бачимо, що цигани-ковалі, змушені, часто через безвихідь десь осісти, зустрівши приятель і практичну зацікавленість місцевого населення, досить швидко орієнтувались у його господарських потребах. Необхідність кованих знарядь для обробітку землі, інструментів для сільських промислів, залізних елементів для транспортних засобів і будівництва та вроджена споконвічна здатність циган до ковальства перетворювали невеличкі кузні на колесах у своєрідні центри сільської металообробки. Певно саме таке органічне злиття ковальського ремесла двох народів породило багато приказок та примовок, як, наприклад, “що ти дуєшся, як циганський міх” та рівнозначне “надувся як ковальський міх”.

Однак зміни у господарюванні, що принесла колективізація, не сприяли дальшому розвитку усталених традицій. Постійна нестача доброго металу (відповідних марок твердого й м'якого заліза) та палива (високосортного кам'яного й деревного вугілля), занедбання традиційної агротехніки, перетворення колгоспних кузень на звичайні ремонтно-механічні майстерні призвели до поступового занепаду ковальського промислу. Адже зараз зустрічаються села, особливо в Східній Україні, де немає жодного коня. Так циганське ковальство в Україні переживає другий етап згасання.

Якщо простежити всю історію циганського ковальства, то слід визнати, що воно було явищем прогресивним. У рамках феодального суспільства мандрівні цигани-ковалі протягом кількох століть забезпечували залізними виробами той прошарок селян, для яких через географічні та соціальні умови були важкодоступні найнеобхідніші засоби праці. Пізніше, внаслідок поступового, викликаного необхідністю та обставинами, поселення циганських ковальських сімей серед українців (друга половина XVIII — перша половина XX століть), кількісно і якісно зріс сільський ковальський промисел. Це сприяло не тільки піднесенню національної землеробської, а й загалом народної культури. Так, український музичний фольклор поповнився мелодикою циганських ритмів. Задушевні циганські роман-



си не раз лунали поряд із сповненими туті і надії старовинними українськими піснями. Тема кмітливого й винахідливого, часом і хитрого цигана й пана, цигана й мужика часто зустрічається в українських казках та байках.

Так само із засвоєнням української мови, як необхідної умови спілкування з народом-хлібодавцем (станом на тридцять роки синтаксис мови осілих в Україні циган був повністю українським), їх національний фольклор збагатився легендами, казками й приказками місцевого населення: "... бо циганська мова в сім'ї осілих циган часто є тільки приправа до української чи російської, вживаної повсякчас" [Баранніков 1933, 18].

Попри свою хитруватість, вироблену, певно, багатовіковими поневіряннями, цигани є жертвою історичної несправедливості з боку тих держав, в яких вони мусили вижити як нація. Якщо законодавці Російської імперії відверто вдавалися до примусових методів: "переловити і оселити", то радянська влада, декларативно проголосивши за циганами право окремої національності, постановою від 1926 р. "О мерах содействия перехода кочующих цыган, желающих перейти к трудовому оседлому образу жизни", розгорнула масове їх "прилучення до радянської спільності" у формі циганських колективів. Такі штучно утворені циганські артілі були в Криворізькій, Запорізькій та інших областях України, а також у Білорусії та Росії [Баранніков 1933, 55—56]. Так що горезвісна "свобода й рівність" в умовах радянського режиму привела до остаточної втрати і так обмеженої "циганської волі".

Однак, незважаючи на значну природну і вимушену асиміляцію (часто осілі цигани не розуміють говірки кочових), цигани як нація збереглися і існують. Тому сьогодні постає вкрай важлива проблема: всіляко сприяти відродженню трибу життя, побуту і звичаїв народу, який віддавна живе й трудиться на нашій землі, впродовж століть розділяючи долю українського народу — і в часи лихоліть, і в його повсякденному бутті.

¹ Записано у 1928 р. у Старому Осколі від циганки Наді.

ЛІТЕРАТУРА

- Архів Інституту народознавства АН України. Ф. 1, од. зб. 365, зош. 1—4.
 Бабенко В. А. 1905. *Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края*. Екатеринослав.
 Баранніков О. П. 1931. "Українські цигани". *Збірник нацменознавства. Національні меншості України*. Київ.
 Баранніков О. П. 1933. *Українські та південно-російські циганські діалекти*. Ленінград.
 Баранніков А. П., Сергійевский М. В. 1938. *Цыгано-русский словарь*. Москва.
 Білінський О. 1985. "А я собі дрімбу куплю". *Наука і суспільство*. 12. Київ.
 Вагнер Ю. 1903. "Цыгане". *Энциклопедический словарь*. Брокгауз и Эфрон. Т. 38. Санкт-Петербург.
 Вентцель Г. В. 1964. *Цыганский язык*. Институт народов Азии АН СССР. Москва.
 Де Во де Фонтье Франсуа. 1984. "Их родина — весь мир". *Цыгане*. Курьер Юнеско. Москва.
 Владыкин В. Е. 1969. *Цыгане. Вопросы истории*. № 1. Москва.
 Волков Ф. К. [Вовк] 1916. "Этнографические особенности украинского народа". *Украинский народ в прошлом и настоящем*. 1. Петроград.
 Дауг'яла З. 1926. *Цыгане на Беларуси*. Наш край. 2. Мінськ.
 Друц Е., Гесслер А. 1985. *Сказки и песни, рожденные в дороге*. Москва.



- Зубрицький М. 1910. Маєтковий стан села Мшанці Старосамбірського повіту в 1910 р. Львів.
- Карпинець І. 1937. "Галицькі залізні гуті та їх продукція в роках 1772—1848". ЗНТШ. 154. Львів.
- Кісь Я. 1968. Промисловість Львова у період феодалізму XVI—XIX ст. Львів.
- Кобас Пуенте Естебан. 1984. "Гаулія-лохари: странствующие индейские кузнецы". Цыгане. Курьер Юнеско. Москва.
- Коломиєц І. Г. 1959. Очерки по истории Закарпатья. Томск.
- Крип'якевич І. 1932. Історичні походи по Львові. Львів.
- Кун Н. "Цыгане". Энциклопедический словарь "Гранат". Т. 45. Ч. II. Санкт-Петербург.
- Любомиров П. Г. 1947. Очерки по истории русской промышленности. Ленинград.
- Моночарова Л. Ф. 1964. "Цыгане". Народы зарубежной Европы. Т. 1. Москва.
- Нестеренко О. О. 1959. Розвиток промисловості на Україні. Київ.
- Папазян В. М. 1901. "Армянские боша (цыгане)". Этнографическое обозрение. 1. Москва.
- Плохинский М. 1890. "Цыгане старой Малороссии (по архивным документам)". Этнографическое обозрение. 4. Кн. VII. Москва.
- Потушняк Ф. М. 1957. З історії матеріальної культури на Закарпатті. Ужгород.
- Салманович М. Я. 1966. "Цыгане" Очерки общей этнографии. Зарубежная Европа. Москва.
- Снесарев П. Г., Троицкая А. Л. 1963. "Среднеазиатские цыгане". Народы Средней Азии и Казахстана. Т. 2. Москва.
- Таранущенко С. 1928. "Мистецтво Слобожанщини XVII—XVIII ст." МУМ. Харків.
- Томка М. 1984. "Цыгане-ремесленники в Европе". Цыгане. Курьер Юнеско. Москва.
- Франко І. Я. 1978. "Цигани". Твори в 50-ти т. Т. 16.
- Цыгане. Большая Советская Энциклопедия. Т. 28. Москва.
- Шухевич В. 1901. "Гуцульщина". НТШ. Т. 1. Львів.
- Bartosz A. 1978. "Niektóre elementy tradycyjnej gospodarki. Cyganologia w Bulgarii". Etnografia Polska. Т. 22. Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdansk.
- Depczynska J. 1978. Adaptacja cyganów do życia w wieście. Etnografia Polska. 22.
- Ferenc B. 1978. "Badania cygano logiczne na Wegrach". Etnografia Polska. Т. 22.
- Ficowski J. 1965. Cyganie na polskich drogach. Kraków.
- Horvatova E. 1964. Cigani na Slovensku. Bratislava.
- Kolberg O. 1968. Dzieła wszystkie. Т. 52. Białorus—Polesie—Wrocław—Poznan.
- Mróz L. 1978. "Badania dystansu etnicznego: Cyganie—Polacy". Etnografia Polska. 22. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdansk.
- Pietkiewicz Cz. 1928. "Kowalstwo". Polesie Rzeczyckie. Materiały etnograficzne. Kraków.

